

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫН ЧЫРЫДЫШКЫН ЯАМЫЗЫ
ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ӨӨРЕДИЛГЕ ЯАМЫЗЫ
ЧӨӨН-ХЕМЧИК КОЖУУННУҢ ӨӨРЕДИЛГЕ ЭРГЕЛЕЛИ
ТУС ЧЕРНИҢ БЮДЖЕТТИГ НИИТИ БИЛИГНИҢ ӨӨРЕДИЛГЕ ЧЕРИ
ЧЫРГАКЫ ОРТУМАК ШКОЛАЗЫ

ШМК-нын хуралынга көргөн Протокол № <u>1</u> <u>Фейз</u> /Сат З.Э/ « <u>29</u> » <u>08</u> 2023ч	Директорнун өөредилге талазы-биле оралакчызы чөпшээрээн. <u>О.М.</u> /Донгак О.М./ « <u>29</u> » <u>08</u> 2023 г.	Школа директорунун <u>1</u> дугаар дужаалы- биле бадылаан. <u>А.А.</u> /Сат А.А./ « <u>1</u> » <u>09</u> 2023 г.
--	--	--

7-ги класстың

тыва дыл эртемниниң

ажылчын программазы.

(ФКӨС, долу эвес ортумак школа)

Тыва дыл болгаш чогаал башкызы

Ооржак Онермаа Кара-ооловна

2023-2024 өөредилге чылы

Чыргакы-2023 ч

**Кол ниити өөредилгениң «төрээн (тыва) дыл» эртеминге
ажылчын өөредилге программазы (7 КЛАСС)**

ТАЙЫЛБЫР БИЖИК

7 класстың “Кол ниити өөредилгениң «төрээн (тыва) дыл» эртеминге ажилчын өөредилге программазын” Федералдыг күрүнениң өөредилге стандартының негелделеринге дүүштүр тургускан болгаш Федералдыг ажилчын программага (авторлары: Доржу К.Б, Сарыглар Ч.А., 2023ч) дүүштүр кылып тургускан.

ӨӨРЕДИЛГЕ ПРОГРАММАЗЫНЫҢ НИИТИ ТАЙЫЛБЫРЫ

Тыва дыл – Тыва Республиканың үндезин чонунуң национал дылы. Тыва дыл Тыва Республиканың Конституциясында күрүне дылы кылдыр доктааттынган (май 6, 2001). Амгы үеде «тыва болгаш орус дылдарның деңге болгаш бот тускайлаң сайзыраарына таарымчалыг байдалды тургузарынче угланган» 2003 чылдың декабрь 31-де үнген «Тыва Республиканың дылдар дугайында» хоойлузу боттанмышаан. Тыва дыл күрүнениң болгаш тус черлерниң эрге-чагырга органнарының дылы, официалдыг хоойлу-дүрүмнерни парлап үндүрер, Тыва Республикага референдум (чугула айтырыгны чонга бадыладыры), төлээлекчилер болгаш күүсекчи органнарже соңгулдаларның дылы, официалдыг херектер эмгелээринин, суд чорудулгазының база чагаалар дылы, массалыг медээ дамчыдар чепсектер болгаш өөредилгениң, культураның дээш өске-даа адырларның дылы кылдыр ниитилел амыдыралында калбаа-биле ажыглаттынып турар.

Тыва улустуң төрээн дылы янзы-бүрү медээлерни чыып тургузар, кадагалаар болгаш дамчыдар хөй талалыг система болуп чоруур. Тыва дыл кижилерни чугаалаштырар, оларның бодалын, сагыш-сеткилин илередир баазалыг хүлээлгелерин күүсетпишаан, кижилерниң бот-боттарының аразында болгаш хөй-ниити-биле харылзаалыг болурун хандыра; тыва улустуң бот-медерелин болгаш делегей көрүүшкүнүн хевирлээр, тыва кижилерни бот-тускайлаң онзагай аймак чон кылдыр хаара тудуп, оларның салгалдарын харылзаштырып, национал культуразын хүн бүрүде чаартып чоруур. Тыва дыл – өг-бүледе болгаш өөредилге системазында кижизилдилгениң дылы; тыва улустуң байлак аас чогаалының болгаш чечен чогаалының хөй янзы жанрларын кадагалаар болгаш дамчыдарының дылы; өске эртемнерни шингээдип алырынга өзек болбушаан, уругларны бүгү талазы-биле сайзырадырының аргазы; эртемде чаа ажыдышкыннарны болгаш төөгү, уран чүүл база культураның хөй аңгы хевирлерин (жанрларын) дамчыдарының болгаш шинчилээринин дылы; орус болгаш бүгү делегейниң чечен чогаалының, ол ышкаш эртем ажылдарының очулгазының дылы.

5-9 класстарның «Төрээн (тыва) дыл» деп чижек өөредилге программазы (улаштыр – Программа) Кол ниити өөредилгениң федералдыг күрүне стандартына дүүштүр тургустунган (улаштыр – КНӨ-нүң ӨФКС). Программаның өзээ кылдыр эге болгаш кол ниити өөредилгениң аразында харылзаалыының принциви салдынган. Программада өөреникчилерниң чугаа чорудулгазын улам ыңай сайзырадыры көрдүнген: шын бижилгениң чаңчыл, мергежилдерин, медерелдиг номчулганы, аас чугааның утказын долузу-биле билип алырын, төрээн дылынга хостуг, шын болгаш тода чугаалаарын хевирлээри. Төрээн дылынга өөредилге уругларның ниити делегей көрүүшкүнүн делгемчидер, чогаадыкчы салым-чаяанын сайзырадыр, чаагай мөзү-бүдүш дугайында билиин болгаш чугаа чорудулгазының культуразын улам бедидеринге дузалаар. Ынчангаш «Төрээн (тыва) дыл» эртеми кол ниити өөредилгениң сорулгаларын чедип алырынга улуг ужур-дузалыг.

Программаны тургузарына үндезин болган **нормативтер болгаш эрге-хоойлу баазазы:**

- 2012 чылдың декабрь 29-та үнген 273-ФЗ дугаарлыг «Россия Федерациясында өөредилге дугайында» Федералдыг хоойлузу (п. 4, 14-кү кезээ);
- 2018 чылдың август 3-те үнген 317-ФЗ дугаарлыг «Россия Федерациясында өөредилге дугайында» Федералдыг хоойлузунда 11 болгаш 14 кезектеринде өскерилгелер дугайында» Федералдыг хоойлу;

- «Ортумак ниити өөредилгениң федералдыг күрүне стандарты» (өскерилгелерлиг болгаш эдилгелериг, декабрь 12, 2014 ч.; декабрь 31, 2015 ч.);
- Тыва Республиканың үндезин хоойлузу (Конституция, 5 кезээ)
- «Тыва Республикада дылдар дугайында» хоойлу (декабрь 31, 2003 ч., № 462 ДХ-I, өскерилгелерлиг: апрель 12, 2019 ч.).

ПРОГРАММАНЫ БОТТАНДЫРАРЫНЫҢ СОРУЛGAЗЫ:

Кол ниити өөредилгениң ӨФКС-тиң негелделеринге дүүштүр «Төрээн (тыва) дыл» эртемниң утказын шингээдири; баш бурунгаар планнаттынган бот-тускайлаң, предметтиг болгаш эртем харылзаалыг (метапредметтиг) түңнелдерни өөреникчилерниң чедип алыры; харылзажылга (коммуникативтиг), дыл болгаш дыл эртемниң талазы-биле база культура талазы-биле (культурологтук) компетенцияларны чедип алыры болгаш сайзырадыры.

ПРОГРАММАНЫҢ КОЛ УТКАЛЫГ ШУГУМНАРЫ

Программада өөреникчилерниң коммуникативтиг, дыл (дыл эртемниң), культура талазы-биле компетенцияларының хевирлеттинип тургустунарынга ужур-дузалыг **үш уткалыг шугумну** айыткан:

- коммуникативтиг компетенцияның хевирлеттинерин хандырып турар утказы;
- дыл болгаш дыл эртемниң талазы-биле компетенцияның хевирлеттинерин хандырып турар утказы;
- культура талазы-биле компетенцияның хевирлеттинерин хандырып турар утказы.

Бирги уткалыг шугум чугаа чорударының мергежил-чаңчылдарының чайгаар хевирлеттинеринге салдарлыг «Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы» деп бөлүкте кирип турар «Чугаа болгаш чугаалажып харылзажыры», «Чугаа чорудулгазы», «Чугаа культуразы», «Сөзүглел», «Дылдың ажыглалының аайы-биле хевирлери» деп кезектерде илереттинген.

Ийиги уткалыг шугумда дылдың тургузуун болгаш ооң кезиктериниң ажыглалының онзагайларын көргүскен «Дыл дугайында ниити билиглер», «Дыл дугайында эртемниң кезектери» деп бөлүктөр кирип турар.

Үшкү уткалыг шугумда төрээн дылдың тыва чоннуң төөгүзү болгаш уран чүүлү-биле, чоннуң материалдыг болгаш сагыш-сеткил культуразы-биле база Россияның өске чоннарының дыл болгаш культура талазы-биле сырый харылзаалыын көргүскен, тыва дылдың өске кезектери-биле чергелештир өөредир «Дыл болгаш культура» деп кезээ кирген. Ону тыва дылдың шупту кезектери-биле чергелештир кириштирип өөредир.

ЭРТЕМНИҢ ӨӨРЕДИЛГЕ ПЛАНЫНДА ТУРУЖУ

Өөредилге планында «Төрээн (тыва) дыл» эртемни өөредиринге 7-ги класска неделяда 3 шак (чылда 102 шак) көрдүнгөн.

ӨӨРЕДИЛГЕ ЭРТЕМИНИҢ УТКАЗЫ (7 КЛАСС)

Тыва дыл – күрүне дылы болгаш ооң ажыглалы.

Тыва дыл – тыва чоннуң өнчүзү.

Тыва дыл болгаш чоннуң культуразы.

Сөзүглел дугайында билиг.

Сөзүглелдин темазы болгаш кол бодалы.

Сөзүглелдин кыска болгаш делгеренгей планы.

Сөзүглелдерниң янзылары: чурумал, тоожуушкун, угаап боданыышкын.

Морфология.

Кылыг сөзүнүң залогтары, видтери.

Кылыг сөзүнүң тускай хевирлери.
 Кылыг сөзүнүң наклонениелери.
 Причастиеениң грамматиктиг утказы, морфологтуг демдектери.
 Эрткен үениң причастиези.
 Келир үениң причастиези, болгалак үениң причастиези.
 Причастиелиг бөлүглелдер, оларның домакка тодарадылга, байдал болуру.
 Морфологтуг сайгарылга.
 Деепричастиеениң грамматиктиг утказы, морфологтуг демдектери, синтаксистиг хүлээлгеzi.
 Тыва дылдың деепричастиелиери.
 Деепричастиелиг бөлүглел, аңаа бижик демдектери болгаш домакка байдал болуру.
 Морфологтуг сайгарылга.
 Өттүнүг сөстөр – тускай чугаа кезээ, ниити утказы. Өттүнүг сөстөрнiң уткалыг бөлүктери (үн, дааш болгаш хевир өттүнөр сөстөр), оларның тургустунары.
 Составтыг кылыг сөстери тургузарынга ужур-дузазы база синтаксистиг хүлээлгеzi.
 Өттүнүг сөстөрнiң морфологтуг сайгарылгазы.
 Дузалал чугаа кезектери.
 Эдеринчилер болгаш дузалал аттар, оларның ылгалы болгаш грамматиктиг хүлээлгелери.
 -биле деп эдеринчини шын бижири.
 дег, ышкаш деп эдеринчилерни бөлүглелдер тургузуп турда, биче сек-биле аңгылаары.
 Эдеринчилер болгаш дузалал аттарның морфологтуг сайгарылгазы.
 Эвилелдер, оларның грамматиктиг хүлээлгелери.
 Чагырыштырбас эвилелдер: каттыштырар, удурланыштырар, аңгылаштырар.
 Чагырыштырар эвилелдер. Эвилелдернiң морфологтуг сайгарылгазы.
 Артынчыларның утказы болгаш грамматиктиг хүлээлгелери. Артынчыларны бөлүктээри болгаш шын бижири. Артынчыларның морфологтуг сайгарылгазы.
 Аян сөстери – онзагай чугаа кезээ, ооң бөлүктери.
 Аян сөстери бар домакка бижик демдектери болгаш ударение.
 Аян сөстөриниң утказының аайы-биле сайгарылгазы.

ЭРТЕМНИ ШИЦГЭЭТКЕНИНГЕ БАШ БУРУНГААР ПЛАННАТТЫНГАН ТҮҢНӨЛДӨР

Бот-тускайлаң түннелдерге уругларның бот-башкартынып (боттуг туружун хевирлээр, бодун кым мен дээрзин билири, бодун хүндүлээри, үнелээри), чүгө өөренип турарының утказын (өөредилге ажыл-чорудулгазынга болгаш сонугалдыг болурунга хамаарыштыр), мораль-этиктиг нормаларны (бодунуң мөзү-бүдүжүңгө хамаарышкан айтырыгларны шиитпирлээр, үнелээр) күүседип билири хамааржыр. Оларны тодаргайлаарга, мындыг:

- россияжи хамааты демнежилге деп билигнiң утказын билип, аңаа дүүштүр бодун хевирлээри: төрөөн чуртунга ынак, ол дээш сагыш човаары, хөй аймак чоннуг Тываның болгаш Россияның чонунуң төөгүлүг эрткен болгаш амгы оруун хүндүлээри, оларның салым-чолунга хамаарылгалыын, Ада-чуртунуң мурнунга харысалгалыг болурун угаап билири;
- бодунуң кайы аймакка хамаарылгалыын, чонунуң болгаш чуртунуң төөгүзүн, дылын, культуразын билири; Тываның, Россияның чоннарының болгаш кижини төрөлгөткөннiң культурулуг өнчүзүнүң үндөзүннөрүн билири;
- төрөөн тыва дылынга чүвө билип алырынга сундулуг, бодун сайзырадырынга болгаш билиин бедидеринге сонугалдыг болуру; өөреникчилерниң боттарының сонугалының болгаш билииниң деңгелиниң аайы-биле келир үедө мергежилин медреселдиг шилип алырынга белен болуру;
- кижиниң болгаш ниитилелдин амыдыралынга өг-бүлениң ужур-дузазын медресеп билири; өг-бүлениң амыдыралының ыдыктыг чүүлдерин бодунга сиңирип, чоок кижилерин

хүндүлөп, олар дээш сагыш човап билири; өске кижини, ооң бодалын, делегей көрүүшкүнүн, культуразын, дылын, чүдүлгезин болгаш боттут туружун хүндүлээри;

- назы-хар аайы-биле школаның бот-башкарылгалыг ажыл-херээнге болгаш хөй-ниити ажылынга киржири; төрөөн дылга тураскааткан хемчеглерге, класстан дашкаар ажылдарны чорударынга киржири;

- тыва дылга сөзүглелдер дамчыштыр өөрөдилгеге болгаш күш-ажылга харыысалгалыг болурун хевирлээри, кадык болгаш айыыл чок амыдыралды шилип алыры; бодунга болгаш өске кижилерниң амы-тынынга, кадыкшылынга айыыл тургузуп турар берге байдалдарда, айыылды болдурбазының дүрүмнерин шингээдири;

- Россияның болгаш делегейниң чоннарының уран чүүлүн болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын дамчыштыр эстетиктиг мээ-медерелин сайзырадыры, чараш чүүлдү шингээдири (аңгы-аңгы чоннарның ёзу-чаңчылдарын илереткен чечен чогаалдарны сайгарары, кижиниң иштики делегейиниң чаражын тодарадыры, чогаалдарны номчуксаары, чуруктарны көрүксээри дээш о.ө);

- экологтут культураның үндезиннерин хевирлээри (бойдушту шинчилээри, көдээ ажыл-агыйны билири, бойдушту уран-чечен чуруп көргүзери, аян-чорук кылыры, бойдушту камгалаары).

Эртем харылзаалыг түннелдерге өөреникчилерниң шупту эртемнерге ажыглап болур кылдыр шингээди алганы билиглер болгаш өөрөдилгениң бүгү талалыг: *башкарылгалыг* (ажыл-чорудулгазын боду башкаар, хайгаараар, эдер, идепкейлиг болур, бот тускайлаң ажылдаар), *харылзажылга чорудар/коммуникативтиг* (чугааны чорудуп, кады ажылдаарынга херек чаңчыл-мергежилдерни билир), *угаап шингээдири* (ниити өөрөдилгиг, ооң иштинде сайгарар, деңнээр, түннээр, бөлүктээр, чидиг айтырыгны тургузар болгаш ону шиитпирлээр дээн ышкаш) кылдыныглары кирип турар.

Өөрөдилгениң башкарылгалыг бүгү талалыг кылдыныглары

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөрөнип алыр:

- амгы үеде болгаш планнап турары өөрөдилгениң түннелдерин сайгарар;
- чугула айтырыгны шиитпирлээр тайылбырны идип үндүрер, эртем талазы-биле даап бодаашкынын хевирлеп тургузар, төнчү түннелди баш бурунгаар даап бодаар;
- бир-ле чидиг айтырыгга болгаш ооң болдунар аргаларынга үндезилээн ажыл-чорудулганың сорулгазын салыр;
- ажыл-чорудулганың кол сорулгаларын чедип алыры-биле кылып чорудар ажылдарны тургузуп билир;
- сорулгаларны чедип алырда, херек өөрөдилгиг болгаш угаап шингээди ажылдары күүседир, оларны канчаар күүседириниң оруктарын тывары-биле эргежок чугула кылдыныгларны тодарадыр;
- өөрөдилгиг болгаш угаап шингээди чүүлдерни бадыткаар болгаш боттандыары-биле эң-не дээштиг шиитпирлиг аргаларны шилиир;
- сүмелээн вариантылардан шилип болгаш сорулганы шиитпирлээр аргаларны/сорулгаларны чедип алыр дээш, боду аргаларны/аңаа ажыглап болур курлавырларны тывар;
- чидиг айтырыгны (төлөвилел кылырда, шинчилелдер чорударда) шиитпирлээр планны тургузар;
- сорулганы чедип алырынга шаптыктап турар бергелерни тодарадыр болгаш ону чайладыр аргаларны тывар;
- бодунуң хууда өөрөдилге траекториязын (угаан, күш-шыдал, мөзү-бүдүш талазы-биле кижиниң сайзыралын, сонуургалын, чүнү кылып шыдаарын барымдаалаан өөрөдилгениң бот-тускайлаң оруун) планнаар болгаш эде тургузар;

- удуртукчу башкызы болгаш эш-өөрү-биле планнап турар түңнелдерин болгаш бодунуң ажыл-чорудулгазын үнелээринин негелделерин кады тодарадыр;
- ажыл-чорудулгазын үнелээр аргаларны ылгап шилиир, сүмелеп турары байдалдар болгаш негелделер аайы-биле ажыл-чорудулгазынга бот - хайгааралды чорудар;
- чедип алган түңнелдеринин болгаш кылган ажылдың үнелел-тайылбырын база оон төнчүзүндө улам эки чедиишкинниг болурунун аргаларын сүмелээр;
- бодунуң кылдыныгларын сорулга-биле дүүштүрер, херек болза, боду частырыгларын эдер.
- өөредилгениң сорулгаларын чедип алыр дээш, чорудар ажылдарга негелделерни шын тургузар; тааржыр аргаларны сайгарып болгаш бадыткап билир;
- тургустунган үнелелдер болгаш бот-үнелелдин негелделерин хостуг ажыглаар;
- ажыл-чорудулгазының сорулгазынга дүүштүр тургустунган болгаш/азы бодунуң тургузуп алганы негелделеринин аайы-биле кылган чүүлдерни түңнээр;
- бодунуң чедиишкинниг азы чедиишкин чок болганының чылдагааннарын тодарадыр; чедиишкин чок болган таварылгада ол байдалдан уштунар аргаларны дилеп тывар.

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

- боду өөредилгениң сорулгаларын тодарадыр, сорулга чедип алыры-биле кылып чорудар чаа ажылдарны өөредилгеге болгаш угаап шиңгээдир ажыл-чорудулгага тургузар;
- сорулганы чедип алыр оруктарны (аргаларны) боду планнап тывар;
- бодунуң кылып чорудуп турар ажылын планнаттынган түңнелдер-биле дүүштүрер, бодунуң ажыл-чорудулгазынга хынамчалыг болур, салдырган негелделерниң болгаш тургустунуп келген байдалдың аайы-биле кылдыныгларның аргаларын тодарадыр, херек болза, эде тургузар;
- бодунуң өөредилге талазы-биле түңнелдерин чедип ап турар үеде бодунуң ажыл-чорудулгазын хайгаараар, тургустунган байдалдар болгаш негелделер аайы-биле чүвени канчаар кылырының аргаларын тодарадыр, байдалдың өскерилгени-биле бодунуң кылдыныгларын өскерттип билир;
- бот-хайгаарал, бот-үнелелдин, шиитпир хүлээп алырының болгаш өөредилгиг база угаап шиңгээдир ажыл-чорудулганың медреселдиг шиллелгезин боттандыраарының үндезиннерин шиңгээдип алыр.

Өөредилгениң угаап шиңгээдиринин бүгү талалыг кылдыныглары

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

- чүвелерни болгаш болуушкуннарны кайы-бир демдээниң аайы-биле бөлүктээр, деңнээр, түңнээр; ийи азы оон-даа хөй чүвелерниң болгаш болуушкуннарның ниити ылгавырлыг демдектерин ылгаар болгаш оларның дөмейлешкек чүүлдерин тайылбырлаар;
- чүвелерни болгаш болуушкуннарны бир-ле дөмейлешкек демдээниң аайы-биле деңневишаан, угаап боданыышкынын илередир;
- сайгарылганы янзы-бүрү талаларындан кылбышаан, бодунуң барымдааларының шиитпирин бадыткаар;
- сөзүглелден хереглеттиниң турар (сорулгазының аайы-биле) медээни тывар;
- сөзүглелде чүнүң дугайында чугаалап турарының уг-шиин сайгарар, утказын долузу-биле билип турар, сөзүглелдин тургузуун билер;
- сөзүглелде чуруп көргүскен болуушкуннарның, кылдыныгларның аразында харылзаалыын тодарадыр;
- сөзүглелде кол бодалды кысказы-биле дамчыдар;
- сөзүглелдин утказын болгаш хевирин сайгарылгалыг түңнээр;
- бойдуска хамаарылгазын чогаадыгларга илередир;
- чугула херек сөстөрни тодарадыр;

– электроннуг хевирде сөзүглелдерни, тыва дылдың словарьларын болгаш тайылбырлыг номнарны ажыглаар;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

– билиглерни тодарадыр, түңнелдерни тургузар, дөмейлешкек чүүлдерни айтыр, бөлүктээр, оларны бөлүктээриниң үндезиннерин болгаш негелделернин боду тывар, янзы-бүрү харылзааларны чылдагааннарын тодарадыр, харылзаалыг угаап боданыышкынны болгаш түңнелдерни кылыр;

– өөредиглиг болгаш угаап шиңгээдир сорулганы чедип алыр аргаларга демдектер болгаш символдарны, таблицалар болгаш схемаларны ажыглап, тургузуп болгаш эде тургузуп билир;

– словарьлар болгаш өске-даа медээ тывар чүүлдерни идепкейлиг ажыглаарының культуразын шиңгээдип алыр сонургалын сайзырадыр.

Өөредилгениң харылзажылга чорудар бүгү талалыг кылдыныглары

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

– чугаалажып турар кижизиниң үзел-бодалын, бадыткалдарын, даянып турар барымдааларын, даап бодаашкыннарын ылгап, ооң туружун хүлээп ап шыдаар;

– бодунуң үзел-бодалын шын болгаш үндезинниг кылдыр бадыткаар;

– дискуссияга (маргылдаалыг чугаага) ниити кол бодалды ылгаар;

– бөлүккө өөредилгениң харылзааларын тургузар (ниити сорулгаларны тодарадыр, кылыр ажылды хуваар, бот-боттары-биле дургуржуп шыдаар дээш оон-даа өске);

– бөлүктүң мурнунга салдынган сорулганы шиитпирлээри-биле сайгарар негелделер болгаш айтырыгларны дугуржуп ап шыдаар;

– бодунуң кылып чорудар ажылын аас болгаш бижимел хевирге таныштырар;

– чүвени шын чугаалаар болгаш дискуссияга киржип билир;

– чугаа үезинде кады чугаалажып турар кижизи-биле сүмележиپ шиитпирни үндүрер;

– өөредилгениң болгаш практиканың айтырыгларын шиитпирлээри-биле информастыг курлавырларны сорулга аайы-биле медээ-харылзажылга аргаларын ажыглап дилээр болгаш ажыглаар;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

– эш-өөрү азы башкызы-биле демнежип ажыл-чорудулганы организаптап билир; боду чааскаан болгаш бөлүк иштинге ажылдаар;

– маргылдаалыг айтырыгларга хамаарыштыр бодунуң бодалын илередип, туружун бадыткаар;

– харылзажылганың сорулгаларын (бодунуң сагыш-сеткилин, бодалдарын илередип, ажыл-чорудулганы планнаар дээш о.ө.) чедип алыры-биле янзы-бүрү дыл аргаларын медреселдиг ажыглаар.

Эртем талазы-биле (предметтиг) тодаргай түңнелдер. 7 класс

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

Чугаа болгаш чугаалажып харылзажыры

– бодунуң чугаазын чогаадыглар таварыштыр сайзырадыр: бодунуң сактыышкыннарын чогаадыг-тоожуушкунга, чурук-биле ажылга (кайы-бир черниң, кижиниң (портрет), болуушкуннуң чурумалы) азы кандыг-бир бердинген темага хамаарышкан чогаадыг-угаап бодаашкынга илередип;

– харылзажылганың аңгы-аңгы байдалдарында (албан ёзулуг азы хостуг) чугаа нормаларын сагыыр;

Сөзүглел

– сөзүглелдин темазын болгаш кол бодалын тодарадыр;

– сөзүглелдин делгереңгей болгаш кыска планын тургузар;

- кандыг-бир тодаргай темага материалды чыыр болгаш ону чаңгыс аайлап тургузар;

Морфология

- кылыг сөзүнүн тускай хевирлери – причастие болгаш деепричастие тодарадыр;
- причастие болгаш деепричастие грамматиктиг утказын тодарадыр, морфологтук демдектерин, синтаксистиг уjur-дузазын тайылбырлаар;
- причастие үезин (эрткен, келир, болгалак) тодарадыр;
- тыва дылдың деепричастиелерин аңгылаар: каттышкак, кожаланчак, эрткен, болбас, үдекчи, кызыгаарлаар деепричастиелер;
- сөзүглелден причастие болгаш деепричастие бөлүглелдерни тодарадып тывар;
- причастие болгаш деепричастие бөлүглелдерниң синтаксистиг хүлээлгелерин тодарадыр;
- өттүнүг сөстөрни тодарадып тывар, оларның утказын тайылбырлаар;
- өттүнүг сөстөрниң уткалыг бөлүктөрүн таныыр: ыг-дааш, үн өттүнөр сөстөр, хевир-дүрзү өттүнөр сөстөр, миннишкин илередир сөстөр;
- өттүнүг сөстөрни тургузар; өттүнүг сөстөрниң дузазы-биле кылыг сөстөрнү тургузар;
- өттүнүг сөстүн составтыг кылыг сөзү тургузарына уjur-дузазын, синтаксистиг хүлээлгезин тодарадыр;
- эдеринчи болгаш дузалал атты ылгаар;
- эдеринчилерниң грамматиктиг хүлээлгелерин тодарадыр;
- *дег, ышкаш* деп эдеринчилерниң дузазы-биле деңгелгелиг бөлүглелдерни тургузар;
- *биле* деп сөстүн эдеринчи азы эвилел болуп чоруурун ылгаар;
- эвилелдерни таныыр;
- чагырыштырбас болгаш чагырыштырар эвилелдерни, чагырыштырбас эвилелдерниң утказын аайы-биле бөлүктөрүн (каттыштырар, удурланыштырар, аңгылаштырар) ылгаар;
- чоок уткалыг эвилелдерни аас болгаш бижимел чугаага ажыглаар;
- артынчыларны танып тывар, чугаага ажыглаар;
- артынчыларны утка аайы-биле бөлүктээр: айтырыг, бадыткал, дадагалзалдың, күштелдирериниң азы ылгаарының, даап бодаарының.
- чоок уткалыг артынчыларны аас болгаш бижимел чугаага ажыглаар;
- причастие, деепричастие, өттүнүг сөс, эдеринчи, артынчы, эвилелдиң морфологтук сайгарылгазын кылыр;
- аян сөстөрнү танып тывар;
- кижиниң өөрээнин, магадаанын болгаш муңгараанын, кортканын дээн ышкаш кижиниң сагыш-сеткилин өске-даа байдалдарын илереткен аян сөстөрнү аңгылаар;
- аян сөстери бар домакка логиктиг ударениени тодарадыр;
- аян сөстери бар домакка бижик демдектерин шын салыр;

Синтаксис

- сөс каттыжышкынының холбажыр аргазын тодарадыр: башкарылга, хамааржылга, каттыжылга;
- сөс каттыжышкынының синтаксистиг сайгарылгазын кылыр;
- ийи чугула кижигүннүг болгаш чаңгыс чугула кижигүннүг домактарны ылгаар;
- домактың чугула кижигүннерин танып тывар;
- сөглөкчиниң хевирлерин ылгаар болгаш адаар: кылыг сөстүг бөдүүн, кылыг сөстүг составтыг, ат сөстүг составтыг;
- сөглөкчиниң составында модальдыг сөстөрнү танып тывар;
- домактың ийиги черге кижигүннерин танып тывар: дорт болгаш доора немелделер, тодарадылга болгаш капсырылга; үениң, туруштун, кылдының аргазының, чылдагаанның болгаш сорулганың, хемчегниң байдалдары;

- делгеренгей болгаш делгеренгей эвес бөдүүн домактарны ылгаар;
- чаңгыс чугула кежигүннүг домактарның хевирлерин ылгаар: тодаргай арынның домак, тодаргай эвес арынның домак, арын чок, ат домаа;
- чаңгыс чугула кежигүннүг домактарның тургузар;
- долу болгаш долу эвес домактарны ылгаар;
- домак сөстөрни чугаага ажыглаар;
- нарынчылтыг болгаш нарынчылтынмаан домактарны тодарадыр;
- нарынчылтыг домактарны ылгаар;
- чаңгыс аймак кежигүннерни, тускайлаан кежигүннерни; причастиелиг, деепричастиелиг, деңнелгелиг бөлүгүлелдерни; адалгалар, киирилде сөстөр, киирилде домактарны танып тывар болгаш ылгаар;
- чаңгыс аймак кежигүннерниң каттыжар аргаларын тодарадыр: үн аяны азы чагырыштырбас эвилелдер;
- чаңгыс аймак кежигүннерниң түңнөкчи сөстөрүн тывар;
- чаңгыс аймак болгаш чаңгыс аймак эвес тодарадылгаларны тодарадыр;
- делгеренгей болгаш делгеренгей эвес адалгаларны тывар;
- киирилде сөстөр, киирилде домактарны ылгаар;
- нарынчылтыг домактарга бижик демдектерин болгаш үн аянын сагыыр;
- домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыр.

7-ги класска тыва дылдын календарь-тематиктиг планы

№	Кичээлдин темазы	Шактар саны	Уези	
			План ёзугаар	Херек кырында
1	Дыл дугайында-3 Тыва дыл – Тыва Республиканың күрүне дылы.	1	6.09	
2	Тыва дылдың ужур-утказы болгаш хүлээлгелери.	1	7.09	
3	Тыва дыл болгаш чоннуң культуразы	1	8.09	
4	6 класска өөрөнгөн чүүлдеринге катаптаашкын-5Сос тургузуу	1	13.09	
5	Сос чогаадылгазы	1	14.09	
6	Морфология	1	15.09	
7	Хыналда диктант	1	20.09	
8	Частырыглар-биле ажыл	1	21.09	
9	Кылыг созу-15 Кылыг созунун грамматиктиг хевирлери. Кылыг сөстөриниң уткалыг бөлүктери.	1	22.09	
10	Бодуун, нарын болгаш составтыг кылыг сөстери	1	27.09	

11	Нарын болгаш составтыг кылыг сөстөрүнүн тургустунары болгаш оларның шын бижилгези.	1	28.09	
12	Кылыг сөзүнүн немелде утка илередир хевирлери.	1	29.09	
13	Кылыг сөзүнүн залогтары. Болдуруушкун залогу.	1	4.10	
14	Болчуушкун залогу	1	5.10	
15	Эгидиешкин залогу.	1	6.10	
16	Качыгдаашкын залогу	1	11.10	
17	Кылыг сөзүнүн видтери. Тодаргай эвес вид.	1	12.10	
18	Доозулган вид	1	13.10	
19	Дагыннаан вид. Болбастаар вид	1	18.10	
20	Ритмиктиг вид. Дүрген вид	1	19.10	
21	Катаптаашкын	1	20.10	
22	Хыналда ажыл	1	25.10	
23	Частырыглар-биле ажыл	1	26.10	
24	Причастие -7 Эрткен үениң причастиези.	1	27.10	
25	Келир үениң причастиези, болгалак үениң причастиези.	1	8.11	
26	Причастиелиг бөлүглел, ооң домакка тодарадылга, байдал болуру.	1	9.11	
27	Причастиелерниң морфологтуг сайгарылгазы.	1	10.11	
28	Катаптаашкын	1	15.11	
29	Чогаадыг	1	16.11	
30	Причастиеге шинчилел ажыл	1	17.11	
31	Деепричастие -9 Деепричастие – кылыг сөзүнүн өскерилбес тускай хевир Деепричастиелерниң грамматиктиг утказы, морфологтуг демдектери, синтаксистиг хүлээлгелери.	1	22.11	
32	Тыва дылдың деепричастиелери. Болуктери.	1	23.11	
33	Словарьлыг диктант	1	24.11	
34	Деепричастиелиг бөлүглелдер, оларга бижик демдектери болгаш домакка байдал болуру.	1	29.11	
35	Деепричастиелернин морфологтуг сайгарылгазы.	1	30.11	
36	Катаптаашкын	1	1.12	
37	Хыналда ажыл	1	6.12	

38	Частырыглар-биле ажыл	1	7.12	
39	Деепричастиеге шинчилел ажыл	1	8.12	
40	Кылыг сөзүнүн наклонениелери – 13 Болуушкун наклонениези, ооң үелери.	1	13.12	
41	Болуушкун наклонениезинин эрткен үези.	1	14.12	
42	Болуушкун наклонениезинин амгы үези.	1	15.12	
43	Болуушкун наклонениезинин келир үези.	1	20.12	
44	Дужаал наклонениези.	1	21.12	
45	Даар наклонениези.	1	22.12	
46	Чөпшээрел наклонениези.	1	27.12	
47	Кызыгаарлаар наклонениези.	1	28.12	
48	Кылыг сөзүнүн морфологтуг сайгарылгазы.	1	29.12	
49	Кылыг сөзүнге катаптаашкын	1	10.01	
50	Хыналда ажыл	1	11.01	
51	Частырыглар-биле ажыл	1	12.01	
52	Кылыг созунге шинчилел ажыл	1	17.01	
53	Наречие-11 Наречиелернин уткалыг бөлүктери, оларнын синтаксистиг хүлээлгелери.	1	18.01	
54	Катаптаар: Наречиелернин чогаадылгазы болгаш оларны шын бижири.	1	19.01	
55	Үениң наречиези.	1	24.01	
56	Кылдыныг аргазынын наречиези	1	25.01	
57	Туруштуң наречиези.	1	26.01	
58	Сорулганың, чылдагаанның наречиелери .	1	31.01	
59	Хемчегнин наречиези.	1	1.02	
60	. Наречиелернин морфологтуг сайгарылгазы.	1	2.02	
61	Катаптаашкын	1	7.02	
62	Хыналда ажыл	1	8.02	
63	Частырыглар-биле ажыл	1	9.02	
64	Оттунуг состер-4 Өттүнүг сөстөр – тускай чугаа кезээ, ниити утказы. Өттүнүг сөстөрнин уткалыг бөлүктери (үн, ыыт-дааш, шимчээшкин, хевир өттүнер сөстөр, миннишкин илередир сөстөр), оларнын тургустунары	1	14.02	

65	Составтыг кылыг сөстери тургузарынга уjur-дузасы база синтаксистиг хүлээлгези.	1	15.02	
66	Чогаадыг	1	16.02	
67	Частырыглар-биле ажыл	1	21.02	
68	Дузалал чугаа кезектери. Эвилелдер- 4 Эвилел – дузалал чугаа кезээ. Эвилелдерниң утказы болгаш оларның домак тургузарынга уjur-дузасы.Синоним эвилелдер.	1	22.02	
69	Чагырыштырбас эвилелдер: каттыштырар, удурланыштырар, аңгылаштырар.	1	28.02	
70	Чагырыштырар эвилелдер.	1	29.02	
71	Эвилелдерниң морфологтут сайгарылгазы.	1	1.03	
72	Эдеринчилер-4 Эдеринчилер болгаш дузалал аттар, оларның грамматиктиг хүлээлгелери.	1	6.03	
73	биле деп эдеринчини шын бижири. дег, ышкаш деп эдеринчилерни бөлүглелдер тургузуп турда, биче сек-биле аңгылаары.	1	7.03	
74	Эдеринчилер болгаш дузалал аттарның морфологтут сайгарылгазы.	1	13.03	
75	Словарьлыг диктант	1	14.03	
76	Артынчылар-2 Артынчыларнын утказы болгаш грамматиктиг хүлээлгелери. Артынчыларны бөлүктээри болгаш шын бижири.	1	15.03	
77	Артынчыларның морфологтут сайгарылгазы.	1	20.03	
78	Аян сөстери-6 Аян сөстери, ооң бөлүктери.	1	21.03	
79	Аян сөстери бар домакка бижик демдектери болгаш ударение.	1	22.03	
80	Аян сөстерииниң морфологтут сайгарылгазы.	1	3.04	
81	Катаптаашкын	1	4.04	
82	Хыналда ажыл	1	5.04	
83	Частырыглар-биле ажыл	1	10.04	
84	Чугаанын хевирлери-9 Монолог.	1	11.04	
85	Чурумал.	1	12.04	
86	Угаап боданыышкын.	1	17.04	
87	Тоожуушкун.	1	18.04	

88	Диалогтун хевирлери: кандыг-бир кылдыныгже хаара тудар чугаа, медээ билип алыр азы дамчыдар чугаа, бодалдар солчур чугаа.	1	19.04	
89	Катаптаашкын	1	24.04	
90	Хыналда ажыл	1	25.04	
91	Частырыглар-биле ажыл	1	26.04	
92	Чугаа культуразынга шинчилел ажыл	1	2.05	
93	Чыл төнчүзүнде түңнел катаптаашкын-10 Морфология. Кылыг сөзү. Залог, вид. Причастие, деепричастие.	1	3.05	
94	Кылыг созу. Наклонениелер	1	8.05	
95	Наречие.	1	10.05	
96	Өттүнүг сөстөр.	1	15.05	
97	Дузалаал чугаа кезектери.	1	16.05	
98	Дузалаал чугаа кезектери	1	17.05	
99	Аян сөстери	1	22.05	
100	Чугаа, чугаалажып харылзажыры болгаш чугаа культуразы	1	23.05	
101	Хыналда ажыл	1	24.05	
102	Частырыглар-биле ажыл	1	24.05	